

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

28
(2/2003)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2004

Divna Stevanović

Divlja vatra u nama: bolest kao agresija u *Hipokratskoj zbirci* i u srpskom folkloru

Key words: Ancient medicine, Hippocrates, Popular medicine, Magic medicine.

Doživljaj bolesti kao nečeg spoljnog u odnosu na čoveka, kao agresije nekog demonskog stvorenja, sreće se u narodnim verovanjima mnogih naroda, i to verovanjima kako antičkim tako i savremenim¹. Ovakav doživljaj bolesti je, dakle, dodirna tačka srpskih narodnih verovanja vezanih za bolest i grčkih »prenaučnih« shvatanja, na čije se tragove nailazi i u delima koja uvode racionalizam u grčku misao. U ovom magijskom poimanju bolesti, bolest je personifikovana u vidu mitoloških bića², teriomorfni ili antropomorfni, koja zaposedaju čoveka i koja treba isterati basmama pre nego što ga odnesu. U ovom radu želela bih da ukažem na neke posebne veze koje postoje, unutar ovakvog shvatanja bolesti, između izvesnih spisa *Hipokratske zbirke* i srpskih narodnih verovanja vezanih za bolest.

Za razliku od zabeleženih srpskih običaja vezanih za bolest³, koji jasno pokazuju o kakvoj se koncepciji bolesti radi, u *Hipokratskoj zbirci* magijsko shvatanje bolesti prisutno je posredno, u samoj leksici, kao prežitak narodnih verovanja. Naime, jedan od najvećih doprinosa *Hipokratske zbirke* upravo je »hipokratsko« shvatanje bolesti, koje se su-

¹ Za indoevropske, kao i neindoevropske narode može se konsultovati *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. by James Hastings, vol. IV, Edinburgh, 1911, s.v. »demons and spirits« i »disease and medicine«. Vidi takođe Dodds (1959), Grmek ed. (1998), 241-246. Podrobnije se o slovenskim narodnim verovanjima vezanim za bolest i demone bolesti može čitati u *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, prir. Lj. Radenković i S. Tolstoj, Beograd, 2001, s.v. »bolest«, »groznica«.

² Up. srpska mitološka bića koja jednovremeno označavaju i same bolesti poput čume, groznica; v. takođe *more, ale, babice* i dr.

³ Ovde pre svega mislim na bajanje, v. Radenković (1982).

protstavlja magijskom shvatanju bolesti⁴ i racionalizuje njene uzroke. Jasno je, stoga, da magijsko poimanje bolesti ne može biti eksplicitno prisutno u hipokratskim spisima, ali se u leksici, koja je još uvek velikim delom »narodna«, fiksirana u svom preobražaju ka »naučnoj«, nailazi na njegove tragove. Zato će ovaj rad i biti posvećen izvesnim leksičkim paralelama između *Hipokratske zbirke* i srpskih narodnih verovanja o bolestima. Materijal iz hipokratskih spisa odnosiće se pre svega na korpus *Epidemija*, sedam knjiga koje su nastale u različito vreme, između 410. i 348. p.n.e, i iz pera različitih autora. Ovi spisi sadrže veliki broj kratkih izveštaja o bolesnicima koje su autori lečili, a malo »teorijskih« razmatranja o bolestima, što ih čini pogodnim za ovakvu vrstu istraživanja, jer je njihovo leksičko bogatstvo izuzetno.

Pozabavimo se sada pridevima ἄγριος (»divlji«) i θηρώδης (»poput zveri, zverski«) u *Hipokratskoj zbirci* odnosno *Epidemijama*. Prema Ž. Žuani, koji se bavio bolešću kao agresijom u hipokratskim spisima i u tragediji, ovi pridevi odražavaju shvatanje bolesti kao agresivne sile koja napada čoveka spolja, prodire u njega, i dalje se može, poput divlje životinje, hraniti njegovim mesom⁵. U *Epidemijama* se pridev ἄγριος javlja samo dva puta – jednom u *Epidemijama VI*, u kojima se javlja uz imenicu σίκυος (»krastavac«), te dakle označava »divlji krastavac«, a drugi put u *Epidemijama VII*, gde se javlja uz imenicu πῦρ (»vatra«: πῦρ ἄγριον) i označava nekakvu »divlju vatru«. Pošto je ovo jedino javljanje ove sintagme u čitavoj *Hipokratskoj zbirci*, teško je odrediti o čemu se radi:

κατὰ μηρόν δεξιόν, ἔσω κατὰ φλέβα μέσῃν τὴν ἀπὸ τοῦ βουβῶνος,

⁴ Najbolji primer ovakvog suprotstavljanja nalazimo u spisu *O svetoj bolesti*, u kome je reč o epilepsiji. Autor ovog spisa nastoji da racionalno opovrgne narodno verovanje da epilepsiju šalje božanstvo i da je zbog toga sveta. Ovaj spis nedavno je preveden na naš jezik, v. Marković (2003). Inače, »božansko« poreklo epilepsije verovanje je zajedničko mnogim kulturama, među kojima je i naša, up. *Hastings* (1911).

⁵ V. Jouanna (1990), 40. Vrlo je interesantna u ovom pogledu i studija o pridevu ἔνθηρος u Sofoklovom *Filoktetu*: J.–C. Kamerbeek (1947), »Sophoclea II«, *Mnemosyne*, ser. IV, 1, 198-204.

ὥς πυρὸς ἀγρίου σύστρεμμα ὑποπέλιον ἔχον ἔρευθος.⁶

Kao što se vidi iz konteksta, bolesniku se na butini javlja nekakav modrikasto-crveni otok (σύστρεμμα ὑποπέλιον ἔχον ἔρευθος), kao kod »divlje vatre« – pošto se autor samo poziva na »divlju vatru« kao na nešto već dobro poznato, zaista je teško išta više zaključiti o prirodni prideva *divalj* na ovom mestu. Galen u svom *Hipokratskom glosaru* ovako objašnjava ovu sintagmu:

πυρὸς ἀγρίου· δηλονότι τοῦ ἐρυσσιπέλατος.⁷

Za Galena se, dakle, bez ikakve sumnje radi o oboljenju zvanom ἐρυσσίπελας koje bi bilo neko kožno oboljenje praćeno crvenilom, mada ni etimologija drugog dela ove složenice nije sasvim jasna⁸. Zanimljivo je, međutim, da se ista ova sintagma javlja u srpskim nazivima za bolesti, *divlja vatra*. Evo šta se o *divljoj vatri* i drugim *divljim* oboljenjima kaže:

»Divlja vatra dobija se gde ima puno prladi, koja trune i gnijje. I rana se svaka može izvrći u divlju vatru, a deca se obično po glavi okrastaju od »divlje«, osobito po licu, – bjele vrućina kao od usijane peći.«⁹

Protiv ovog oboljenja narod se služi sledećom basmom:

»Divlji starac ide divljim putem,
poručuje divljoj babi,
u daleku divlju goru,
da mu pošlje divlje masti,
da namaže (Jovi) divlju vatru i divlju krastu,
da mu bude laka i probitačna,
kao materino mleko i paunovo pero.
Svi su dani dobri dani
a četvrtak ponajbolji.«¹⁰

⁶ Littré, V, 392, 8 = Jouanna (2000), 64, 18

⁷ Kühn, XIX, 134, 2.

⁸ Up. Chantraine; Pierre (1999), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris, s.v.

⁹ Radenković (1982), 418. Navod je preuzet iz Miodragović, J., *Narodna pedagogija u Srbiji ili Kako naš narod podiže porod svoj*, Beograd, 1914.

¹⁰ Id. (1982), 261.

Iz gorenavedene basme i Miodragovićevog svedočanstva jasno je da se radi o nekakvim kožnim oboljenjima¹¹ (pored *divlje vatre* pominje se i *divlja krasta* i *divlja rana*). Međutim *divlja vatra* nema samo značenje bolesti, već i demonskih stvorenja:

»Kaže se da su ... divlje vatre duše onih koje je vila pomorila.«¹²

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika ovako definiše značenje sintagme »divlja vatra« u narodnom, medicinskom značenju:

»Vrsta kožne bolesti koja se, po narodnom verovanju, dobija od vatre lualice.«¹³

Jasno je, dakle, da se »divlja vatra« u srpskoj narodnoj medicini može povezati ne samo sa apstraktnom idejom o bolesti kao agresiji demonskih bića, već i sa mitološkim, demonskim bićima koja su smatrana odgovornim za tu bolest. Takođe je vredno pažnje da je i u srpskom, kao i u grčkom, »divlja vatra«, po svemu sudeći, kožno oboljenje, a ne neko grozničavo stanje sa povišenom telesnom temperaturom. Trebalo bi detaljnije ispitati sva »magijska« značenja koja može imati reč *vatra* u vezi sa bolešću (»bludna vatra«, »vatra lualica«, »živa vatra«), a ni medicinska značenja reči *oganj* (»živi oganj«) ne bi bila naodmet; ali za to u ovom radu nema prostora.

Zanimljivo je da se u Miodragovićevom zapisu govori i o ranama koje se »izvrgnu« u divlje: i u *Hipokratskoj zbirci* srećemo sintagmu τὰ ἔλκεα ... ἀγριώτερα¹⁴, tj. »divljije rane«. Ovaj proces razvoja *divljeg* (kao što smo videli, u srpskom slučaju rana se može »izvrći« u divlju) srećemo i u spisu *O vrstama vazduha, voda i mesta*, gde autor kaže da se rane ne upale i ne podivljaju:

τὰ τε ἔλκεα οὐ φλεγματοῦδεα ἐγγίγνεσθαι, οὐδὲ ἀγριοῦσθαι.¹⁵

¹¹ Up. i Trojanović (1990), 299: »Vatra na licu, što ospa. Narodno.«

¹² Léger, Louis, *Slovenska mitologija*, preveo Agatonović Rad., Beograd, 1904.

¹³ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga II, s.v. »vatra«, Beograd, 1962.

¹⁴ Littré, VIII, 38, 4; radi se o spisu *O ženskim bolestima* I.

¹⁵ Id, II, 20, 17 = Jouanna (1996), 194, 9.

U ovom se slučaju već može povući paralela između srpskih rana koje se izvrgnu u divlje i grčkih rana koje postaju odnosno ne postaju divlje.

Pridev θηριώδης izveden je od imenice θηρίον, kojoj je osnovno značenje »(divlja) zver«, dok se u *Hipokratskoj zbirci* javlja u značenju »divlja rana«¹⁶, ali i »crv«. Pridev θηριώδης dakle znači »zverski«, pridev koji je u srpskom jeziku i sinonim prideva *divlji*. Ovaj pridev javlja se u *Epidemijama* II (1), IV (1) i VI (2). Ova tri spisa čine drugu grupu *Epidemija*; dakle, pridev koji nas interesuje javlja se isključivo u ovoj grupi. U *Epidemijama* VI pridev θηριώδης odnosi se na kašalj:

Φλέβες κροτάφων οὐχ ἰδρυμέναι, οὐδὲ χλώρασμα λαμπρόν, ἦν πνεῦμα ἐγκαταλείπεται, ἢ βῆξ ξηρὴ, μὴ θηριώδης.¹⁷

Pridev θηριώδης zadao je prevodiocima hipokratskih spisa mnogo muke – od Litrea naovamo, prevodioci se opredeljuju čas za značenje »crvni«, čas za značenje »zverski, divlji«. Tako se recimo, D. Maneti i A. Rozeli, izdavači *Epidemija* VI, u slučaju navedenog odeljka opredeljuju za značenje »crvni, izazvan crvima« i prevode »suv kašalj, koji nije izazvan crvima«¹⁸. Ž. Žuana se suprotstavlja ovakvom prevodu i insistira na vraćanju osnovnom značenju "zverski" i eventualnom prenesenom značenju "snažan, velikog intenziteta"¹⁹. Jedan prilog ovoj diskusiji, koji možda nije sasvim bez značaja, može biti i poimanje kašlja u srpskoj narodnoj medicini – pri bakanju protiv kašlja, bajač nastoji da identifikuje divlju životinju koja je uzrok kašlju:

»Kad čovek nagazi na »nečisto mesto«, počne da kašlje i ne može to da zaustavi. Bolesnik odnese belu vunicu bajaču »da mu vrzuje povoru« (da vezuje uzicu). Bajač usuče uzicu sukaljkom, a zatim sklopi dve struke dugačke oko jedan metar. Sa tim ode u kočinu (svinjac), stavi ruke na leđa i vezuje uzicu (tj. pravi čugljeve ili čvorove). Pri tome baje:

¹⁶ Littré, VI, 322, 8. Za značenje vidi i Galenov *Hipokratski glosar*, Kühn, XIX, 103, 13.

¹⁷ Id, V, 280, 5 = Smith, 226, 23.

¹⁸ Manetti & Roselli (198).

¹⁹ Jouanna (1990), 47, 48.

Otud ide vuk tutava,
vrzem uzicu –
ako bude od vuka, da se pokaže,
ako bude od mečku, neka se javi,
ako bude suva željka, neka se pokaže,
ako bude od zmiju, neka se pokaže.

Bajač nabraja životinje sve dotle dok ne veže čvor. Na kojoj životinji je čvor vezan, ona je i uzrok kašlja.«²⁰

Postoje i posebna bakanja protiv *suvog kašlja*²¹. Ovim poređenjem se, naravno, ne može dokazati da se pridev *θηριώδης* u *Hipokratskoj zbirci* odnosi na kašalj izazvan zlim delovanjem zveri²², ali se možda može pretpostaviti da je izvorno značenje prideva upravo to, a da u *Epidemijama VI* još nema neko novo medicinsko značenje. U tom slučaju, značenja »crvni« i »zverski« možda ne bi morala biti tako oštro odeljena, jer je u tom slučaju crv možda samo jedna od »zveri« koje izazivaju bolest, pošto se zna da je jedan vid magijskog shvatanja bolesti i »uvlačenje« bolesti poput crva u čoveka²³. Dakle, ne bi bila reč o »pravim crvima« koji izazivaju određena oboljenja, već o »magijskim crvima«.

Ovaj rad, čiji je obim skroman, imao je za cilj da dâ prilog proučavanju magijskog shvatanja bolesti u *Hipokratskoj zbirci*, ali i komparativnom proučavanju narodnih medicina. Smernice date u njemu treba dalje razvijati i ispitati, kao što je već i rečeno kada je bilo govora o *divljoj vatri*.

Bibliografija

Dodds, E. R. (1959): *The Greeks and the Irrational*, Berkeley.

Grmek, Mirko D., ed. (1998): *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, Cambridge-London.

²⁰ Radenković (1982), 266; 419.

²¹ V. *Id.*, 266; 419.

²² Up. Radenković i Tolstoj (2001), s.v. »bolest«: kao demonski izazivači bolesti navode se i određene životinje.

²³ V. Radenković (1982), 14.

Hastings, James (1911): *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, vol. IV, Edinburgh.

Jouanna, Jacques (1990): »La maladie comme agression dans la *Collection hippocratique* et la tragédie grecque: la maladie sauvage et dévorante« u Potter, Maloney et Desautels, izd. (1990), 39-60.

Marković, Vera (2003): *Hipokratova rasprava »O svetoj bolesti« – prvi pokušaj naučnog tumačenja u medicini*, magistarski rad, Beograd.

Potter, Maloney & Desautels, izd. (1990): *La maladie et les maladies dans la Collection hippocratique* (actes du 6e Colloque international hippocratique, Québec, 1987), Québec.

Radenković, Ljubinko (1982): *Narodne basme i bajanja*, Niš-Priština-Kragujevac.

Radenković, Lj. i Tolstoj, S. (2001): *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, Beograd.

Trojanović, Sima (1990): *Vatra u običajima i životu srpskog naroda*, Beograd.

Résumé

Ce travail essaye d'établir des parallèles entre la médecine populaire serbe et les survivances de la médecine populaire dans la médecine hippocratique. Cette réflexion est basée essentiellement sur la coïncidence d'une dénomination de maladie en ancien grec et en serbe : « le feu sauvage » (πῦρ ἄγριον et *divlja vatra*). Il est question aussi de la signification problématique de l'adjectif θηριώδης, quand celui-ci est associé au substantif « toux » (βήξ θηριώδης) – il est comparé avec les incantations serbes contre une sorte de toux provoquée par l'action magique des certains animaux.

Sadržaj sveske 28 (2/2003)

[Iz uredništva	5]
DIVNA STEVANOVIĆ Izučavanje antičkih medicinskih autora danas: susret klasične filologije i medicine	7
DIVNA STEVANOVIĆ Hipokrat i Galen na Sorboni	28
VERONIK BUDON-MIJO Galenska teorija o vidu: boje tela i boje tečnosti	32
DIVNA STEVANOVIĆ Adresa istorije medicine	45
DANIJELA GUREVIĆ Kuhinja ženskog tela: voda u III knjizi ginekološkog spisa Sorana iz Efesa	53
DIVNA STEVANOVIĆ Lijež, reč koja podseća na papirus	72
MARI-ELEN MARGAN Medicina u papirusima na grčkom jeziku nađenim u Egiptu	76
DIVNA STEVANOVIĆ Divlja vatra u nama: bolest kao agresija u <i>Hipokratskoj zbirci</i> i u srpskom folkloru	93
DIVNA STEVANOVIĆ Piti ili ne piti: Hipokrat, <i>O vrstama vazduha, vode i mesta</i>	101
DIVNA STEVANOVIĆ Šta je to u ljudskom biću: Celz, <i>Medicina</i> 4.1 i 8.1	121
Naučni skup »Mélanges, crases, tempéraments : La chimie du vivant dans la médecine et la biologie anciennes« (<i>Divna Stevanović</i>)	137